

WOLNOŚĆ W ORĘDZIACH PAPIEŻA JANA PAWŁA II NA ŚWIATOWY DZIEŃ ŚRODKÓW SPOŁECZNEGO PRZEKAZU

Freedom in the messages of Pope John Paul II for World Communications Day

Streszczenie

W opracowaniu wykorzystano fragmenty corocznych orędzi papieża Jana Pawła II na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu zawierające w wersji włoskiej termin „libertà” (pol. „wolność”). Nawiązano do ciągle potrzebującej badań i upowszechniania ich wyników historii podejścia do wolności, w tym wolności komunikowania się. Przybliżono raczej mało znane orędzia. Wskazano na przykład, z jaką częstotliwością Jan Paweł II sięga w nich po termin „libertà”, i porównano, co jest ważne dla interpretacji z zastosowaniem tam innych, przedstawiających się jako znaczące, słów. Ponieważ we wskazanych orędziach „libertà” występuje 57 razy, przyjrano się orędziu z 1981 roku *Środki społeczne przekazu w służbie odpowiedzialnej wolności człowieka* – dwudziestopięciokrotne użycie, i z 2003 roku *Środki społeczne przekazu w służbie autentycznego pokoju w świetle „Pacem in terris”* – trzynaście wskazań. Następnie przyjrano się tym orędziom, w których termin „libertà” pojawia się znacznie rzadziej. Pokazano, że według Jana Pawła II wolność jest niezbędna dla człowieka, także w związku z mediami, oraz jego zaangażowanie na rzecz konkretnych działań, jak też pojmowanie wolności jako cechy człowieka składającej się na jego podobieństwo jako stworzenia do Boga, jako związanej z odpowiedzialnością, z realizacją przykazania miłości, wymagającej obrony, pielęgnowania i rozwijania.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, komunikowanie się, media, odpowiedzialność, wolność

Abstract

The study is based on those excerpts from Pope John Paul II's annual messages for World Communications Day in which the term “libertà” (“freedom”) is used in its Italian versions. The author refers to the historical approaches to the idea of freedom, including the freedom of communication, which still de-

mands further research and dissemination of its results. The above-mentioned, rather little-known messages are then presented. The article indicates, for example, how frequently Pope John Paul II used the term "libertà" in comparison to the use of other words considered meaningful. As the term "libertà" appears 57 times in the indicated documents, the theme of freedom is then presented in the 1981 message "Social communications in the service of responsible human freedom", in which "libertà" appears 25 times, and in the 2003 message "The communications media at the service of authentic peace in the light of 'Pacem in Terris'", where "libertà" is listed 13 times. Subsequently, the theme of freedom is presented in regard to messages in which the term "libertà" appears much less frequently. The article then points to Pope John Paul II's understanding of freedom as essential to man (also in the context of media), along with his involvement in specific actions, as well as the understanding of freedom as a feature of man's likeness (as a creature) to God, and related to responsibility, as well as the implementation of the commandment of love that requires protection, care, and development.

Keywords: communication, freedom, John Paul II, media, responsibility

Wstęp

Wolność, także związana z mediami, ma bardzo ważną, ciekawą, złożoną przeszłość i terażniejszość. Przyszłość pod tym względem prawdopodobnie będzie kontynuować tę tradycję. Na przykład w Nowym Testamencie zbawienie jest rozumiane jako przywrócenie wolności, jej ugruntowanie i rozkwit. Przykładu dostarcza też historia, w tym oddziaływanie, takich zawołań jak wywodzące się bezpośrednio z rewolucji francuskiej z końca XVIII wieku „Wolność, równość, braterstwo albo śmierć”, które dało początek dewizie „Wolność. Równość. Braterstwo”¹, oraz polskie „W imię Boga za naszą i waszą wolność”, które skrócone następnie zostało do słów „Za wolność naszą i waszą” (na przykład J.L. Segundo, 1988, s. 56; H. Pinoteau, 1998, s. 21 i in.)². Na początku lat trzydziestych XIX wieku w *Encyklice o liberalizmie i religijnym indyferentyzmie* papież Grzegorz XVI między innymi sięgnął po słowa: „owa najzgubniejsza, przeklęta i odstręczająca wolność druku, mająca na celu rozpowszechnianie wszelkich pism wśród pospólstwa, której niektórzy domagają się i popierają z taką natarczywością” (Kościół o mediach, 2013, s. 418)³. Nieco ponad sto pięćdziesiąt lat później papież Jan Paweł II tak odniósł się w homilii znanej pod tytułem *Wielka praca nad mową* (L'Osservatore Romano, 1991, nr 12, spec., s. 65):

¹ We francuskiej wersji Wikipedii (nie ma potrzeby tu uzasadniać, że dziś Wikipedia nie tylko w Polsce jest jednym z najbardziej wpływowych źródeł informacji) znajduje się nie największych rozmiarów (41 944 bajtów) hasło „Liberté, Égalité, Fraternité”. Kończy je fragment homilii wygłoszonej przez papieża Jana Pawła II na lotnisku Le Bourget w czasie jego pierwszej pielgrzymki do Francji w 1980 r.: „Czegóż nie uczynili synowie i córki waszego narodu dla poznania człowieka, aby wyrazić człowieka przez swe prawa niezbywalne! Znane jest miejsce, jakie idee wolności, równości i braterstwa zajmują w waszej kulturze, w waszej historii. W istocie rzeczy to są [...] idee chrześcijańskie. Mówię to będąc w pełni świadomym, że ci, którzy wyrazili w taki sposób, jako pierwsi, ten ideał, nie odnosili się do przymierza człowieka z wieczną mądrością. Jednak chcieli działać na rzecz człowieka”, https://fr.wikipedia.org/wiki/Libert%C3%A9,_%C3%89galit%C3%A9,_Fraternit%C3%A9 (dostęp: 7.07.2022).

² Zob. też M. Wilamowski, K. Wnęk, L.A. Zyblikiewicz, *Leksykon polskich powiedzeń historycznych*, rys. J. Gawłowski, Kraków 1998, s. 115.

³ W przypadku dokumentów kościelnych: 1. podana numeracja pochodzi z danego dokumentu i wskazuje na jego część, jeśli takiej w tym tekście nie ma, wskazuje na kolejność akapitów, 2. numery stron są podane, o ile występują w przytoczonym wydaniu.

Wolność publicznego wyrażenia swoich poglądów jest wielkim dobrem społecznym, ale nie zapewnia ona wolności słowa. Niewiele daje wolność mówienia, jeśli słowo wypowiedziane nie jest wolne. Jeśli jest spętane egocentryzmem, kłamstwem, podstępem, może nawet nienawiścią lub pogardą dla innych – dla tych na przykład, którzy różnią się narodowością, religią albo poglądami. Niewielki będzie pożytek z mówienia i pisania, jeśli słowo będzie używane nie po to, aby szukać prawdy, wyrażać prawdę i dzielić się nią, ale tylko po to, by zwyciężyć w dyskusji i obronić swoje – może właśnie błędne – stanowisko. (Jan Paweł II, *Messa per i fedeli della diocesi di Warmia. Omelia*)

Rzecz jasna, aby zrozumieć i ustosunkować się do tych wypowiedzi, konieczne trzeba uwzględnić ich genezę oraz kontekst, w jakim się znajdują. Na przykład co udostępnia się wtedy odbiorcom przekazu medialnego oraz co z tego wynika. Jak się ocenia, około czterdziestu lat przed cytowaną wypowiedzią papieża Grzegorza XVI jedną z istotnych przyczyn tak zwanego wielkiego terroru w czasie rewolucji francuskiej były właśnie publikacje prasowe we Francji (De Cock, 1995, s. 261 i in.): współcześnie takie wypowiedzi prawdopodobnie zostałyby potępione na przykład jako mowa nienawiści. Potrzebne jest też zestawienie słów papieża Grzegorza XVI z tym, jak do wolności słowa podchodzi się wtedy w carskiej Rosji, w absolutnej monarchii pruskiej, w parlamentarnych monarchiach angielskiej i francuskiej, jakie tam panuje prawo, jak jest egzekwowane, czy ewentualnie postuluje się zmiany, a jeśli jak, to jakie.

Co do historii podejścia do wolności, to ważny jest przypadek zaangażowania i oddziaływania, w tym przez nauczanie, papieża Jana Pawła II (zob. Kantor, 2011, s. 101 i in.). W związku z mass mediami na szczególną uwagę zasługuje zbiór dokumentów, który stanowi jego orędzia na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: zostaną one bardziej szczegółowo przedstawione dalej. Niniejsze omówienie opiera się na tekstach włoskich dostępnych na oficjalnym portalu Stolicy Apostolskiej: www.vatican.va. Taki wybór wynika z prowadzonych już od pewnego czasu badań dotyczących tekstów papieskich opublikowanych w internecie. Ponieważ wskazane tu orędzia to znaczna objętościowo ilość danych, uwaga zostanie skupiona na tych ich fragmentach, w których występuje włoski termin „libertà” (pol. „wolność”). Oczywiście takie podejście nie umożliwia wyczerpującego zbadania zagadnienia. Na przykład występuje tam, w różnych formach, przymiotnik „libero” (pol. „wolny”), samo zaś niezastosowanie terminu nie jest dowodem na nieobecność tematu (na przykład Jan Paweł II, 1981, nr 1). Jednak takie podejście przedstawia się jako uzasadnione, logiczne i obiektywne ze względu na jasne reguły wyboru tekstów. W ten sposób przynajmniej w pewnym zakresie będzie można zobaczyć, jak w ciągu niemal trzydziestu lat papież Jan Paweł II towarzyszy w rozwoju i wolności, i mediom, jak rozumie związki między wolnością i mass mediami, jak nie tylko dzieli się tym rozumieniem z innymi, lecz także stara się te związki kształtować, to znaczy oddziaływać na ludzi, na mass media.

1. Orędzia na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu

Papieskie orędzia na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu ukazują się corocznie już od 1967 roku, kiedy to Paweł VI ogłosił orędzie *Środki społecznego przekazu*. Dziś jest to zbiór liczący 57 dokumentów. Od tego też roku w Kościele katolickim obchodzony jest corocznie Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu, co jest realizacją postanowień Soboru Watykańskiego II (Paweł VI, 1967, nr 1n)⁴. Orędzia te, podobnie jak Światowy Dzień

⁴ Zob. Sobór Watykański II, *Dekret o środkach społecznego przekazu „Inter mirifica”*, [w:] *Sobór Watykański II, Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, tekst polski, nowe tłumaczenie, Poznań 2002, nr 18, s. 93.

Środków Społecznego Przekazu, wyróżniają się między innymi ciągłością, przestaniem oraz zasięgiem. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z czymś wyjątkowym.

Pontyfikat Jana Pawła II przypada na lata 1978–2005. Pod niejednym względem jest to okres długi, składający się z elementów niezmiennych i zmiennych, czasem nieprzewidywalnych. Co do znaczących, nawet zaskakujących, zmian to przykładem jest rozwój mediów, do którego papież w orędziach na bieżąco nawiązuje (Jan Paweł II, 1993, nr 1n; Jan Paweł II, 2002, nr 1n). Przebieg tego pontyfikatu wynika też z przeszłości papieża, innych osób, świata i dotyczy to także związków z mass mediami i wolności. „Bo zachłystujemy się wolnością, wolnością słowa i różnymi innymi wolnościami, które z tym się wiążą. Zachłystujemy się tą wolnością, której przedtem nam odmawiano, tak jak zresztą i wolności religijnej, choć w Polsce nie było pod tym względem najgorzej” (Jan Paweł II, 1991, nr 5). W trakcie wspomnianych 27 lat zmieniał się Jan Paweł II, ponieważ musiał radzić sobie z nowymi wyzwaniami i przybywało mu w związku z tym doświadczeń. Zmienia się świat, poszczególni ludzie, grupy społeczne, narody, ich sytuacja, systemy polityczne, ekonomiczne, podejście do niejednej sprawy, technologia, w tym związana z mediami. Interesujące byłoby znalezienie związków między choćby wskazanymi przykładowo zmianami a podejściem do wolności i mediów w orędziach papieża Jana Pawła II na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: dokładniejsze badania w tym zakresie przekraczają jednak możliwości właściwe do przygotowania niniejszego omówienia.

Wolność nie jest jedynym tematem poruszonym przez papieża w przytoczonych orędziach. Zawsze jest przecież ściśle związana na przykład z osobą ludzką i warunkami, w których ona żyje. W trakcie swego pontyfikatu Jan Paweł II wydał 27 takich orędzi. Chronologicznie pochodzą one z lat 1979–2005 (w 1978 roku zdążył jeszcze wydać swoje Paweł VI). Jest to duży zbiór także objętościowo. Pokazuje on między innymi podejście Jana Pawła II do znacząco zmieniających się mediów. Adresatami są wszyscy ludzie, nie zaś wyłącznie katolicy czy chrześcijanie (Jan Paweł II, 1981, na przykład wstęp i nr 6). Już w tytułach papież chce przekazać przesłanie dotyczące mediów z niejednego punktu widzenia. Jest to bogate, realistyczne spojrzenie. Jan Paweł II na przykład zwraca uwagę na to, co dobre, i to, co złe, na pozytywny potencjał mediów i na zagrożenia z nimi związane. Nie ogranicza się do na przykład diagnozy, ale angażuje się, by zmienić na lepsze sytuację i mieć sprzymierzeńców do realizacji takich zmian.

Można powiedzieć, że w orędziach szczególnie, oczywiście w związku z mediami, poruszono następującą problematykę: 1. osoba ludzka i grupy ludzi, na przykład kwestia korzystania z wolności (1981 rok); 2. społeczność globalna, na przykład chrześcijańska formacja opinii publicznej (1986 rok); troska o sprawiedliwość i pokój (lata 1983, 1987, 2003); działania na rzecz solidarności i braterstwa między ludźmi i narodami (1988 rok); troska o jedność i rozwój rodziny ludzkiej (1991 rok); działania na rzecz zrozumienia między narodami (2005 rok); 3. rodzina, na przykład opieka nad dziećmi i promowanie ich rozwoju w rodzinie i społeczeństwie (1979 rok); zadania rodziny (1980 rok); rodzina i telewizja: zasady prawidłowego wyboru programów (1994 rok); znaczące oddziaływanie, pozytywne i negatywne, mediów na rodzinę (2004 rok); 4. kobiety, na przykład rola kobiet w życiu społecznym (1996 rok); 5. młodzież, na przykład promocja młodzieży (1985 rok); 6. osoby w podeszłym wieku, na przykład wyzwania związane ze starością (1982 rok); 7. kultura, na przykład mass media jako narzędzie spotkania między wiarą jako związkiem z Bogiem i kulturą (1984 rok); rola mediów w kształtowaniu kultury i sumienia (1993 rok); media jako nośnik wartości i kultury (1995 rok); 8. religia i związana z nią duchowość, na przykład religia w mediach (1989 rok); zadania Kościoła w dobie komputerów (1990 rok); opieka Boga nad katolikami aktywnymi w świecie mediów (1992 rok); głoszenie Jezusa jako Drogi, Prawdy i Życia (1997 rok); głoszenie Chrystusa u progu trzeciego tysiąclecia (2000 rok); głoszenie nadziei dzięki Du-

chowi Świętemu (1998 rok); mass media jako ważne wsparcie dla szukających Boga Ojca (1999 rok); ewangelizacja w czasach komunikacji globalnej (2001 rok); internet jako forum ewangelizacji (2002 rok). Jak widać, gdy chodzi o media, papież Jan Paweł II angażuje się całościowo. Wolność ma tu swoje miejsce razem z innymi wymiarami życia, innymi celami czy dążeniami ludzkimi.

2. Termin „libertà” („wolność”) w orędziach Jana Pawła II na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu

Włoski termin „libertà” (pol. „wolność”) występuje 57 razy we wszystkich orędziach papieża Jana Pawła II na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Raz znalazł się w tytule (z 1981 roku): *Środki społecznego przekazu w służbie odpowiedzialnej wolności człowieka*. Wszystkie orędzia liczą słów 36 913, co daje średnio około 1367 słów – oznacza to, że rzeczownik „libertà” został użyty raz na w przybliżeniu 648 słów. Taka liczba zastosowań to nie jest mało. Otóż dla porównania w tym samym zbiorze dokumentów słowo „Dio” (pol. „Bóg”) występuje 144 razy, „Cristo” (pol. „Chrystus”) 84 razy, „Gesù” (pol. „Jezus”) 41 razy. Odnośnie do ściśle związanych z mass mediami terminów to w analizowanych orędziach (warto pamiętać, że pochodzą one z lat 1979–2005) znajdziemy na przykład słowo „stampa” (pol. „prasa”) – 13 razy, „radio” (pol. „radio”) – 14 razy, „televisione” (pol. „telewizja”) – 36 razy, „cinema” (pol. „kino”) – 32 razy, „film” (pol. „film”) – 6 razy, „Internet” (pol. „Internet”) – 22 razy, „computer” (pol. „komputer”) – 8 razy.

Jeśli uwzględní się chronologię, wówczas zastosowanie terminu „libertà” przedstawia się następująco: w orędziach z lat 1979 oraz 1980 w ogóle nie występuje ten termin; orędzie z roku 1981 – 25 razy, w tym raz w tytule: jest to maksymalna liczba zastosowań; w orędziach z 1982 oraz 1983 roku w ogóle nie użyto tego terminu; orędzie z 1984 roku – 2 razy; 1985 – 7; 1986 – 2; po jednym razie w latach 1987 i 1988; w ogóle w 1989; 1990 – raz; 1991, 1992 oraz 1993 – nie użyto; 1994 – 2; 1995 – raz; 1996, 1997 oraz 1998 – nie użyto ani razu; 1999 – raz; 2000, 2001 oraz 2002 – zero razy; 2003 – 13 (drugie miejsce pod względem liczby zastosowań); 2004 – raz; 2005 – nie użyto terminu. Zważywszy na kolejność publikowania zastosowanie terminu w 27 corocznych orędziach jest więc bardzo niejednorodne. W każdym razie papież Jan Paweł II jasno wskazuje, że jego zdaniem istnieje ważny związek między wolnością i mediami i że na ten związek należy zwracać uwagę. Przyjmując z kolei liczbę, częstość użycia terminu „libertà” w poszczególnych orędziach, otrzymujemy następujący obraz: orędzie *Środki społecznego przekazu w służbie odpowiedzialnej wolności człowieka* z 1981 roku – 25 razy (w tym raz w tytule; to jedyny taki przypadek, gdy chodzi o badaną grupę dokumentów) i jest to niemal połowa wystąpień, orędzie *Środki społecznego przekazu w służbie autentycznego pokoju w świetle „Pacem in terris”* z 2003 roku – 13, czyli nieco mniej niż jedna czwarta zastosowań; orędzie *Komunikacja społeczna na rzecz chrześcijańskiej promocji ludzi młodych* z 1985 roku – 7 razy, nieco ponad jedna ósma zastosowań; orędzia z lat 1984, 1986 oraz 1994 – każde po dwa; sześć orędzi z jednym użyciem terminu, lata: 1987, 1988, 1990, 1995, 1999, 2004. W piętnastu orędziach termin „libertà” nie występuje, lata: 1979, 1980, 1982, 1983, 1989, 1991–1993, 1996–1998, 2000–2002, 2005. Interesujące i ważne byłoby poznanie, dlaczego mamy do czynienia z takimi wynikami, z taką różnorodnością. Jednak takie badania przekraczają możliwości związane z przygotowaniem niniejszego omówienia.

Orędzie z 1981 roku jest datowane na 10 maja (Jan Paweł II, 1981, zakończenie), więc nie można w nim upatrywać na przykład reakcji na wprowadzenie w Polsce stanu wojen-

nego 13 grudnia tegoż roku. Natomiast ewidentnie istnieje zbieżność z czasem polskiego zrywu solidarnościowego z lat 1980 i 1981. Bez pochopnego wykluczania takiego związku należy jednak mieć na uwadze, że we Włoszech oraz wielu innych częściach świata koniec lat siedemdziesiątych i początek osiemdziesiątych XX wieku to okres trudny, między innymi cechujący się różnym rozumieniem wolności i sposobów jej osiągnięcia, zachowania czy poszerzenia zakresu, doświadczenia, że jest ona zagrożona czy nawet odbierana. W orędziu z 1981 roku – niemal na samym początku – Jan Paweł II wskazuje, że temat wolności należy do podstawowych w jego papieskiej działalności: „Ponawiając, w ciągu mojej »posługi duszpasterskiej«, przywoływałem [...] »rozumienie człowieka« jako »osoby wolnej« [...]: rozumienie, które w obecnym czasie jest jeszcze bardziej odczuwane, może, również jako reakcja na niebezpieczeństwa, które jej grożą, i zagrożenia, których doznaje lub obawia się” (Jan Paweł II, 1981, nr 2).

3. Wolność w świetle zastosowania terminu „libertà” w orędziu z 1981 roku

W orędziu *Środki społecznego przekazu w służbie odpowiedzialnej wolności człowieka* na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu w 1981 roku termin „libertà” w odniesieniu do człowieka wskazuje, że wolność jest konsekwencją „godności” właściwej osobie ludzkiej, ta zaś wynika z ludzkiego bycia obrazem Boga (Jan Paweł II, 1981, nr 2). W takim razie wolność jest przymiotem samego doskonałego Boga. To On jest wolny w sposób doskonały. Bóg tym przymiotem podzielił się trwale ze stworzonym człowiekiem. I jest to coś uprzedniego w stosunku do grzechu, silniejszego, nawet jeśli ten ostatni uzyskał wpływ na wolność, od niego. Wolność w przypadku człowieka zarazem trzeba urzeczywistniać, i to bardzo się angażując. „Wolność jest zdobyczą. Człowiek musi uwolnić się od wszystkiego”, co mogłoby odwieść go od celu w tym zdobywaniu (Jan Paweł II, 1981, nr 2). Wykroczenia zaś przeciw wolności człowieka mają za podstawę, z różnych powodów, degradowanie osoby ludzkiej do roli narzędzia (Jan Paweł II, 1981, nr 3).

Ogólnie człowiek jest bytem dynamicznym, w pewnym sensie jeszcze niedokończonym⁵: realizującym się między innymi w wolności (Jan Paweł II, 1981, nr 2), z tym że chodzi tu o wolność odpowiedzialną. Twórcy, nadawcy i obiorcy przekazu medialnego mają korzystać ze swej wolności odpowiedzialnie (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Taka wolność to wolność prawdziwa (Jan Paweł II, 1981, nr 6), bez niej nie ma prawdziwego pokoju (Jan Paweł II, 1981, nr 2)⁶. Trzeba mieć świadomość, że wolność może być nieprawdziwa, nieodpowiedzialna, szkodliwa (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Wolności broni się, na przykład zwracając uwagę, że media są czy mają być w służbie odpowiedzialnej wolności człowieka (Jan Paweł II, 1981, nr 2). Może dojść do mylnego rozumienia wolności, na przykład jeśli uważa się, że wszystko człowiekowi wolno, bo tak mu się podoba (Jan Paweł II, 1981, nr 2). Jednym z jej wymiarów jest wolność do wyznawania własnej religii, bywa jednak, że prawo do niej jest łamane (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Wolność powinna tworzyć jedność z miłością, sprawiedliwością i praw-

⁵ Tak interpretował biblijne opisy stworzenia już św. Ireneusz z Lyonu (ok. 140–202), zob. G. Langemeyer, *Antropologia teologiczna*, przeł. J. Fenrychowa, Kraków 2002, s. 84.

⁶ Prawdziwemu pokojowi, mediom i w znacznej mierze wolności Jan Paweł II poświęcił orędzie na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu obchodzony w 2003 r. Do dokumentu tego przyjdzie szerzej powrócić.

dą: dotyczy to także przygotowywania i udostępniania przekazu medialnego (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Niektórzy ludzie szczególnie potrzebują pomocy, gdy chodzi o rozwój ich odpowiedzialnej wolności (Jan Paweł II, 1981, nr 5). Ludzkość to „kobiety i mężczyźni” (warto zauważyć, kogo Jan Paweł II wymienia na pierwszym miejscu, a jest to orędzie z samego początku lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia) odznaczający się umiłowaniem wolności (nie jest jasne, czy papież ma na tutaj myśli katolików, czy szerzej chrześcijan, czy nawet wszystkich ludzi wierzących [Jan Paweł II, 1981, nr 5]). Nieco dalej papież pisze o chrześcijanach, zaznaczając, że ma na myśli nie tylko katolików: „obrońcy, z przekonania i ze względu na swą misję, wolności” (Jan Paweł II, 1981, nr 6).

Wolnością mają cieszyć się poszczególni ludzie, grupy, rodziny, mniejszości etniczne, językowe, religijne (Jan Paweł II, 1981, nr 2). Trzeba szukać odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób media wyrażają się lub są wykorzystywane na rzecz urzeczywistniania się człowieka w jego wolności i jak tę wolność promują (Jan Paweł II, 1981 nr 3). Media mają służyć wolności, ale wolności odpowiedzialnej (Jan Paweł II, 1981, tytuł i nr 1). One mają promować tak rozumianą wolność jako „narzędzia potęgowania, wzrastania, dojrzewania prawdziwej wolności człowieka” (Jan Paweł II, 1981, nr 6). Media mają odpowiedni, specyficzny dla siebie, pozytywny potencjał, dzięki któremu odpowiedzialna wolność może się urzeczywistniać (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Ludzie mają prawo liczyć, że media to uczynią, sprzyjając urzeczywistnianiu się człowieka „w jego »odpowiedzialnej wolności«” (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Umiłowanie wolności wiąże się z obowiązkiem obrony, zwłaszcza dzieci i młodzieży, gdy doznają „agresji [...] ze strony »mass mediów«” (Jan Paweł II, 1981, nr 5). Często media są narzędziem ucisku: „zwłaszcza tam, gdzie nie dopuszcza się pluralizmu”. „Ma to miejsce nie tylko tam, gdzie faktycznie wolność nie istnieje, z powodu dyktatury spod jakiegokolwiek znaku, ale również tam, gdzie, chociaż w jakiś sposób ta wolność jest zachowana, jednak bez przerwy przeprowadzane są ogromne interesy i wywierana jest, jawnie bądź ukrycie, »presja«” (Jan Paweł II, 1981, nr 3).

Odpowiedzialna wolność odnośnie do twórców i nadawców przekazu medialnego ma przewodzić im i ukierunkowywać w ich wyborach (Jan Paweł II, 1981, nr 3). Perswazja i manipulacja zagrażają wolności (Jan Paweł II, 1981, nr 2). Warunkiem wolności jest nienarzucanie przekonania, że seksualność jest celem samym w sobie (Jan Paweł II, 1981, nr 4). Odpowiedzialnej wolności użytkowników mediów zagraża seksualnością, udostępniając pornografię „przez wypowiedane lub zapisane słowa, obrazy, sceny, a nawet przez [...] wydarzenia określane jako »artystyczne«” (Jan Paweł II, 1981, nr 4). Jednoznaczne zwracanie uwagi na to, co jest złe i niszczące w przekazie medialnym, dokonuje się w imię wolności i jest narzędziem jej obrony (Jan Paweł II, 1981, nr 4).

4. Wolność w świetle zastosowania terminu „libertà” w orędziu z 2003 roku

W przypadku tego, co papież Jan Paweł II stara się przekazać na temat wolności i, szczególnie, mediów w orędziu z 1981 roku, bardzo przydałoby się dokładnie dowiedzieć, dlaczego właśnie wolność i związek z nią zostały wybrane jako zasadniczy temat. W orędziu z 2003 roku wybrany temat wpisuje się we właściwą Kościołowi katolickiemu tradycję nawiązania do rocznic publikowania ważnych dokumentów i ich przypominania. Noszące datę 24 stycznia 2003 roku orędzie na obchodzony 1 czerwca Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu nosi tytuł: *Środki społecznego przekazu w służbie prawdziwego po-*

koju w świetle „*Pacem in terris*”. Jan XXIII ogłosił encyklikę *Pacem in terris* czterdzieści lat wcześniej, 11 kwietnia 1963 roku. Związek ten przynajmniej po części wskazuje, dlaczego w orędziu z 2003 roku Jan Paweł II tak zwraca uwagę na wolność. Wspomniana encyklika Jana XXIII jest powszechnie lepiej znana niż inne dokumenty kościelne, w tym papieskie, ale raczej mamy do czynienia z kojarzeniem samego skróconego do trzech wyrazów tytułu. Tymczasem trzeba tu uwzględnić, pomijając kwestię obszernego wskazania na adresatów, brzmienie: *Encyklika „Pacem in terris” o pokoju między wszystkimi ludźmi w prawdzie, w sprawiedliwości, w miłości, w wolności*⁷. Jak widać, papież już tu precyzuje, o jaki pokój chodzi: znaczenie wolności zostało podkreślone. Jan Paweł II ma tego świadomość i wydanym przez siebie orędziem na to wskazuje. Dotyczy to nie tylko jego pierwszego akapitu. Odniesienia do prawdy, sprawiedliwości, miłości, wolności są znaczącymi elementami, za pomocą których Jan Paweł II wprowadza w swój tok myślenia. Papież wskazuje tutaj na związki z mass mediami – piąta część orędzia otrzymała tytuł: *Media i wolność*.

W orędziu z 2003 roku, jednoznacznie w związku mediami, prawda, sprawiedliwość, miłość i właśnie wolność tworzą podstawę zapewnienia pokojowych relacji między ludźmi (Jan Paweł II, 2003, nr 1). Razem z Janem XXIII papież występuje w obronie prawa „do wolności, gdy chodzi o dochodzenie do prawdy”, stosując się do zasad porządku moralnego i dobra wspólnego, wypowiedzianą się, w tym komunikowania się za pomocą mediów (Jan Paweł II, 2003, nr 3). Nauczają także, że wolność poszukiwania i przekazywania prawdy jest podstawą komunikowania się międzyludzkiego, a także gdy chodzi o naturę i ostateczny cel człowieka, życie społeczne, wspólne dobro oraz relacje człowieka z Bogiem (Jan Paweł II, 2003, nr 3). I w tym orędziu mamy do czynienia z zauważeniem związku wolności z pokojem: wolność to wstępny warunek, by cieszyć się pokojem i zarazem ona jest jednym z najcenniejszych owoców pokoju (Jan Paweł II, 2003, nr 5). Podobnie ma się kwestia związku wolności z godnością oraz wolności odnośnie do przekonań religijnych. Godność człowieka oraz jego wolność są z sobą ściśle powiązane i bardzo ważne dla niego (Jan Paweł II, 2003, nr 4).

Istotny jest też związek wolności i mediów (Jan Paweł II, 2003, nr 6). Te ostatnie mają służyć wolności, z tym że ma to miejsce, o ile są one w służbie prawdy. Jednak media mogą też ograniczać wolność, być w niej przeszkodą. Dzieje się tak, gdy przekazują nieprawdę lub wytwarzają klimat niezdrowej reakcji emocjonalnej na wydarzenia (Jan Paweł II, 2003, nr 5). By służyć wolności, media „samemu muszą być wolne”, z tym że według papieża chodzi o korzystanie z wolności „w sposób prawidłowy” (Jan Paweł II, 2003, nr 5). Działalność ludzi pracujących w sektorze mediów to praca i powołanie mające związek z prawdą, sprawiedliwością, wolnością i miłością, stosując się do tego, przyczyniają się oni do budowania porządku społecznego (Jan Paweł II cytuje tutaj *Pacem in terris* nr 167: „[porządku społecznego] opartego na prawdzie, zbudowanego dzięki sprawiedliwości, karmionego i ożywianego miłością a funkcjonującego pod auspicjami wolności” [Jan Paweł II, 2003, nr 6]).

5. Termin „libertà” w pozostałych orędziach

Niniejsza część jest konieczna, by móc zapoznać się jak najbardziej całościowo, a więc i obiektywnie, z zastosowaniem włoskiego terminu „libertà” w orędziach papieża Jana Pawła II na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Ze względu na wspomnianą już

⁷ Jan XXIII, *Lettera enciclica „Pacem in terris”: sulla pace fra tutte le genti nella verità, nella giustizia, nell’amore, nella libertà*, https://www.vatican.va/content/john-xxiii/it/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html (dostęp: 9.07.2022).

częstość użycia tego terminu trzeba jednak zrobić to inaczej niż przy orędziach z lat 1981 oraz 2003. Chodzi tutaj o dziesięć orędzi, w których termin „libertà” występuje dziewiętnaście razy na 57 zastosowań we wszystkich orędziach, jest to więc ważny zbiór. Siedem razy słowo to znajduje się w orędziu z 1985 roku, w trzech orędziach po dwa wystąpienia oraz sześciu orędziach jeden raz. Przy takim spektrum najlepszym rozwiązaniem wydaje się przedstawienie zastosowań, zasadniczo stosując się najpierw do kolejności ogłaszania orędzi, a następnie, o ile będzie to uzasadnione, do kolejności w danym dokumencie. Powinno to zabezpieczyć przed subiektywnym zaprezentowaniem danych.

W orędziu *Środki społecznego przekazu narzędziem spotkania między wiarą i kulturą* papież stwierdza, że przekaz informacji ma być w służbie wolności podobnie jak prawdy, i tutaj pojawiają się intrygujące, jeśli chodzi o interpretację przesłania, słowa: „promowania całego człowieka” „we wszystkich ludziach” (Jan Paweł II, 1984, nr 1). Ostrzega też, że istnieje bardzo poważne niebezpieczeństwo mylenia wolności komunikowania się z nieodpowiedzialnością (Jan Paweł II, 1984, nr 5). Rok później w orędziu *Środki społecznego przekazu na rzecz chrześcijańskiej promocji ludzi młodych* papież sięga po termin „libertà” aż siedmiokrotnie. Na początku stwierdza, że trzeba się starać, by media przy zaangażowaniu wszystkich ludzi dobrej woli, więc nie tylko katolików czy chrześcijan, przyczyniały się do zaprowadzania sprawiedliwości, pokoju, wolności i postępu ludzkiego (Jan Paweł II, 1985, nr 1). Wolność została też przedstawiona jako bezcenny dar udzielony przez Stwórcę. Od wykorzystania tego daru bardzo dużo zależy: „Od zawsze los człowieka decyduje się na froncie prawdy, dokonywania wyboru, którego człowiek, na mocy wolności udzielonej mu przez Stwórcę, dokonuje między dobrem i złem” (Jan Paweł II 1985, nr 3). Istotna rola przypada tutaj mediom, to znaczy ludziom, którzy są z nimi związani.

Wolność przedstawia się jako wielkie wyzwanie, któremu komunikacja społeczna będzie musiała stawić czoła, aby zdobyć przestrzeń wystarczającej autonomii tam, gdzie ona jest zmuszona ulegać ograniczeniom ze strony reżimów totalitarnych lub wytycznym ze strony potężnych grup wywierających naciski o charakterze kulturowym, ekonomicznym i politycznym. (Jan Paweł II, 1985, nr 3)

Wolność ma inspirować ludzi w ich wyborach (Jan Paweł II, 1985, nr 4). Oddziaływanie i znaczenie mediów zależy „od tego, jak z nich korzysta ludzka wolność” (Jan Paweł II, 1985, nr 7). Niestety media mogą być dużym zagrożeniem wolności w wymiarze społecznym i zwłaszcza odnośnie do osób najsłabszych i bezbronnych, o ile zostaną przymuszone do logiki siły i interesów, jeśli są wykorzystywane w niewłaściwym celu (Jan Paweł II, 1985, nr 3). Papież ostrzega też przed innymi niebezpieczeństwami: w miejsce kultury opartej na wewnętrznych wartościach, na jakości informacji, wchodzi kultura przewidywalności, która prowadzi do odrzucenia zobowiązań długofalowych, kultura niedostrzegania poszczególnych podmiotów ludzkich, skutkująca odrzuceniem osobistych wyborów inspirowanych wolnością (Jan Paweł II, 1985, nr 4). Media mogą też zbuntować się przeciw ludziom i tłumić ich wolność. Czy tak stanie się, zależy od tego, jak będą wykorzystywane, a dokładniej czy media będą służyć w przypadku osoby ludzkiej „formacji ogólnoludzkiej i chrześcijańskiej”. Jeśli tak nie będzie, to one zbuntują się przeciw ludziom, tłumiąc ich wolność (Jan Paweł II, 1985, nr 7). Odnośnie do „formacji ogólnoludzkiej i chrześcijańskiej” najbliższy kontekst, jak też adres otwierający orędzie skłaniają, by rozumieć, iż papież ma na myśli najpierw wszystkich ludzi, następnie zaś chrześcijan jako część ludzkości.

W orędziu *Środki społecznego przekazu i chrześcijańska formacja opinii publicznej* Jan Paweł II zauważa, że praca w sektorze mediów „jest służbą prawdzie i wolności”. Ta ostatnia zaś może wzrastać. Ponieważ prawda daje wolność, papież nawiązuje tutaj do Ewangelii św. Jana 8,32, stąd działania na rzecz kształtowania opinii publicznej, która dzięki takiej pomocy jest w zgodzie z prawdą, to praca na rzecz wzrostu wolności (Jan Paweł II, 1986, nr 5). Z kolei w *Środkach społecznego przekazu w służbie sprawiedliwości i pokoju* jest mowa o tym,

że istnieją podstawowe wolności (liczba mnoga) związane z równością i mające na celu uczestnictwo wszystkich w dobru wspólnym, co stanowi warunek konieczny zapewnienia sprawiedliwości i pokoju (Jan Paweł II, 1987, nr 14). Rok później w orędziu *Środki społeczne-go przekazu i promocja solidarności i braterstwa między ludźmi i narodami* mamy wskazanie, że warunkiem układania relacji międzyludzkich w duchu braterstwa i solidarności – zwłaszcza gdy chodzi o ich wymiar chrześcijański – jest między innymi związana z tym wolność (Jan Paweł II, 1988, nr 3). Z kolei w dokumencie *Orędzie chrześcijańskie w aktualnej kulturze informatycznej* wolność, wraz ze sprawiedliwością, prawami człowieka i rozwojem, została wskazana jako mająca zasadnicze znaczenie dla „w pełni ludzkiego” życia. Nowe, związane z informatyzacją sposoby archiwizowania i wymiany danych mogą tutaj bardzo się przydać (Jan Paweł II, 1990, nr 12).

Orędzie *Telewizja i rodzina: kryteria zdrowych zwyczajów oglądania* ponownie zawiera bardzo pozytywną ocenę ludzkiej wolności. Źródłem jej, tak jak ludzkich zdolności twórczych, jest (zauważmy, że Jan Paweł II sięgnął tu po czas terazniejszy) Bóg (Jan Paweł II, 1994, nr 12). Mamy też stwierdzenie, że Kościół uznaje ważność wolnej wymiany idei i informacji, wspiera wolność wypowiedzania się: papież powołuje się tu na *Konstytucję duszpasterską o Kościele w świecie współczesnym* Soboru Watykańskiego II z 1965 roku⁸. Zarazem jest nawet naleganie, by szanować prawo każdego: człowieka, rodziny i społeczeństwa do prywatności, przyzwoitości w życiu publicznym i ochrony podstawowych wartości właściwych życiu (Jan Paweł II, 1994, nr 16). W orędziu *Kino jako nośnik kultury i propozycja wartości* papież wskazuje, że media mogą przyczynić się do wzrostu kulturowego i ogólnoludzkiego człowieka, ale mogą też ograniczyć wolność, zwłaszcza najsłabszych: dzieje się tak, gdy deformują prawdę (Jan Paweł II, 1995, nr 7). W *Mass media: przyjacielska obecność u boku tego, kto szuka Ojca* znajdujemy przekonanie o szczególnej odpowiedzialności mediów w kwestii prawdziwego znaczenia wolności w kontekście ich wyjątkowego oddziaływania na społeczeństwo i współczesną kulturę (Jan Paweł II, 1999, nr 2). Na orędziu *Media w rodzinie: ryzyko i bogactwo* składa się z kolei przesłanie o promowaniu kultury solidarności, wolności i pokoju (Jan Paweł II, 2004, nr 6).

Podsumowanie

W corocznych orędziach na światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu papież Jan Paweł II bardzo podkreśla ważność wolności. Przewiduje ją jako wartościową i niezbędną dla człowieka, w tym w związku z mediami. Wskazuje na zagrożenia wynikające z błędnego rozumienia, na czym wolność polega. Ujmuje ją całościowo: między innymi w tym sensie, że nie jest ona wyizolowana, lecz tworzy część, istotną, życia, kształtowania go. Mamy też do czynienia z promowaniem rozumienia wolności jako cechy człowieka składającej się na jego podobieństwo jako stworzenia do Boga, czyli jest to bardzo pozytywna ocena jako cechy związanej z odpowiedzialnością, z realizacją przykazania miłości, wymagającej obrony, pielęgnowania i rozwijania. Tym samym widoczne jest jego zaangażowanie, może zwłaszcza jako inspiracja szanująca wolność, na rzecz konkretnych działań, by wolność obronić, promować, więc bronić i promować osobę ludzką, jej pomyślność.

⁸ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, „*Gaudium et spes*”, [w:] *Sobór Watykański II, Konstytucje*, nr 59, s. 574.

Bibliografia

- De Cock, J. (1995). Marat, prophète de la Terreur? *Annales historiques de la Révolution française*, 300, 261–269.
- Grzegorz XVI. (1832). Encyklika o liberalizmie i religijnym indyferentyzmie. *Mirari vos*, 15.
- Jan Paweł II. Messa per i fedeli della diocesi di Warmia. Omelia. Dostęp 30 marca 2011 z https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/homilies/1991/documents/hf_jp-ii_hom_19910606_fedeli-warmia.pdf.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XV Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali al servizio della responsabile libertà dell'uomo”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_10051981_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XVIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali, strumento di incontro tra fede e cultura” (24.05.1984). Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24051984_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XIX Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Le comunicazioni sociali per una promozione cristiana della gioventù”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_15041985_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XX Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Comunicazioni sociali e formazione cristiana dell'opinione pubblica”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011986_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Comunicazioni sociali e promozione della solidarietà e della fraternità fra gli uomini e i popoli”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011988_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXIV Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Il messaggio cristiano nell'attuale cultura informatica”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011990_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXVII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Videocassette e audiocassette nella formazione della cultura e della coscienza”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011993_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXVIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Televisione e famiglia: criteri per sane abitudini nel vedere”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011994_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXIX Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Cinema, veicolo di cultura e proposta di valori”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_06011995_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXXIII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Mass Media: presenza amica accanto a chi è alla ricerca del Padre”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011999_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXXVI Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „Internet: un nuovo Forum per proclamare il Vangelo”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_20020122_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. Messaggio per la XXXVII Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „I mezzi della comunicazione sociale a servizio di un'autentica pace alla luce della »Pacem in Terris«”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_20030124_world-communications-day.html.

- Jan Paweł II. Messaggio per la XXXVIII Giornata Mondiale Delle Comunicazioni Sociali „I media in famiglia: un rischio e una ricchezza”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_20040124_world-communications-day.html.
- Jan Paweł II. (1991). Wielka praca nad mową. Homilia wygłoszona podczas Mszy Św. na stadionie „Stomilu” w Olsztynie. *L'Osservatore Romano*, 12, 64–65.
- Jan XXIII. Lettera enciclica „Pacem in terris”: sulla pace fra tutte le genti nella verità, nella giustizia, nell'amore, nella libertà. Dostęp 9 lipca 2022 z https://www.vatican.va/content/john-xxiii/it/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html.
- Kantor, R. (2011). Wolność podstawowym prawem człowieka w społecznym nauczaniu Jana Pawła II. *Studia Socialia Cracoviensia*, 3, nr 2 (5), 101–112.
- Kościół o mediach. Wybór dokumentów Kościoła o środkach społecznego przekazu. (2013). Red. P. Drzewiecki. UKSW.
- Langemeyer, G. (2002). *Antropologia teologiczna*. Wydawnictwo M.
- Paweł VI. Messaggio per la I Giornata Mondiale delle Comunicazioni Sociali „I mezzi di comunicazione sociale”. Dostęp 20 lipca 2016 z http://w2.vatican.va/content/paul-vi/it/messages/communications/documents/hf_p-vi_mes_19670507_i-com-day.html.
- Pinoteau, H. (1998). *Le chaos français et ses signes. Etude sur la symbolique de l'État français depuis La Révolution de 1789*. PSR Edition.
- Segundo, J.L. (1988). *Le christianisme de Paul. L'histoire retrouvée*. Les Editions du CERF.
- Sobór Watykański II. Dekret o środkach społecznego przekazu „Inter mirifica”. (2002). W *Sobór Watykański II, Konstytucje. Dekrety. Deklaracje* (pp. 87–94). Pallottinum.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”. (2002). W *Sobór Watykański II, Konstytucje. Dekrety. Deklaracje* (pp. 526–606). Pallottinum.
- Wilamowski M., Wnęk K., Zyblikiewicz L.A. (1998). *Leksykon polskich powiedzeń historycznych*. Rys. J. Gawłowski. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.